

INSTITUTIONAALISTA NAURUA

—
MARKKU HAAKANA

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
26. MARRASKUUTA 1999

Olen kirjoittanut keskustelunanalyttisen väitöskirjan, jossa tutkin naurua vuorovaikutuskeinona lääkärin ja potilaan terveyskeskuskohtaamisissa. Olen analysoinut tilanteita, joissa naurulla tehdään erilaisia vuorovaikutustekoja: jaetaan humoristisia näkökulmia, osoitetaan tehtävän teon arkaluonteisuutta tai ohitetaan toisen puheen vakavia puolia.

Tutkimusprosessin aikana tutkimusaiheeni on kommentoitu monin tavoin. Pari vuotta sitten esittelin osaa työstäni terveydenhuoltovuorovaikutusta käsittelevässä kansainvälisessä konferenssissa. Eräs lääkäri tervehti tutkimustani sanomalla »But that's just linguistics!». Suomeksi tämä kääntyy sekä muotoon »tuohan on pelkkää kielitiedettä» että »tuohan on pelkkää kielillisiin yksityiskohtiin takertumista». Varsin vastakkaisen reaktion sain eräässä suomalaisessa kielitieteellisessä seminaarissa, jossa kysyttiin »Miten aiot perustella työsi kielitieteelliselle yleisölle? Nauruhan ei ole kieltä». Ollessani vierailevana tutkijana Yorkin yliopistossa, esittelin tutkimusaihet-

tani sosiologian jatko-opiskelijoille. Polttavin kysymys kuului »Mitkä ovat työsi poliittiset implikaatit?». Tämä suomentunee muotoon »Onko työstäsi jotakin käytännön hyötyä?». Suomalainen maallikkovastaanottaja useimmiten kommentoi tutkimusaiheeni ja erityisesti -aineistoani sanomalla, että tutkimus on tärkeä; lääkäreiden olisikin syytä oppia monia asioita. Yleensä tätä seuraa kertomus tai kertomuksia omista tai sukulaisten ikävistä lääkärikokemuksista. Lisäksi tutkimusaiheeni on tuottanut koko joukon huomautuksia siitä, miten h u u m o r i on tärkeä aihe ja epäilyksiä siitä, onko lääkärin ja potilaan vuorovaikutuksessa naurua — sehän ei ole erityisen huvittava tilanne. Tavatonta ei myöskään ole ollut tutkimusaiheeseeni reagoiminen tutkimusaiheellani, nauraen.

Näyttää siis siltä, että tutkimusaiheeni voi lähestyä monelta suunnalta ja monin tavoin. Joku liittää aiheeni huumoriin, toinen miettii tutkimuksen käytännön vaikutuksia — voiko tutkimukseni avulla muuttaa lääkärin ja potilaan vuorovaikutusta? — ja kolmas taas penää työn kielitieteellistä relevanssia. Usein olen itsekin joutunut pyhäntymään ja miettimään, mitä oikein olen tutkimassa ja tutkinut, mihin työni tieteen

ja elämän kentässä sijoittuu. Uskon, että lopulta työni on käytettävissä kaikkiin edellä mainittuihin tarkoituksiin, mutta se mistä olen ensisijaisesti itse ollut kiinnostunut, on vuorovaikutuksen jäsenyisyys, sen lainalaisuudet. Huomaan käyttäväni työssäni usein termiä vuorovaikutuksen kielioppi.

Kuten Auli Hakulinen kirjoituksessaan »Keskustelun kielioppia» mainitsee, keskustelun — tai vuorovaikutuksen — ja kieliopin mainitseminen samassa yhteydessä voi tuntua haetulta. Keskustelu on usein nähty suunnittelemattomana ja spontaanina, kun taas kielioppiin liitämme selkeän säännönmukaisuuden. Niinpä voi vaikuttaa siltä, että kun puhutaan vuorovaikutuksen kieliopista, puhutaan metaforisesti: esitetään keskustelu ja vuorovaikutus samankaltaisena kuin se »oikea» kielioppi. Liikutaanko tällöin siis samalla tasolla kuin vaikkapa *Cosmopolitan*-lehden kesäisessä otsikossa »Kesän kuumin kielioppi — flirttailijan ohjeet»? Ehkä, toisaalta ehkä ei. Mielestäni meidän kielen- ja keskusteluntutkijoiden tulisi myös pysähtyä miettimään, mitä tarkoitamme, kun puhumme vuorovaikutuksen kieliopista. Siitä kun kuitenkin puhutaan. Viime vuosina sanat *vuorovaikutus* ja *kielioppi* ovat esiintyneet tiuhaan yhdessä: joskus rinnastettuna (interaction and grammar), joskus muodossa *vuorovaikutuksen kielioppi* (grammar of interaction), joskus taas *kielioppina vuorovaikutuksessa* (grammar in interaction).

Käyttämäni tutkimustapa — keskustelunanalyysi — tutkii nimenomaan vuorovaikutuksen jäsenyisyyttä: sitä säännönmukaisuutta, jonka varassa ihmiset vuorovaikutuksessa toimivat ja toisiaan ymmärtävät. Keskustelunanalyysi on osoittanut, että vuorovaikutus on pienintä piirtoaan myöten tavattoman jäsentynyttä toimintaa, niin kielellisesti kuin muutoinkin. Metodien suhde kielitieteeseen ei kuitenkaan ole ollut selvä. Viime aikoinakin näiden kahden

suhde on puhuttanut: asiaa ovat lektioissaan käsitelleet viime vuosina väitelleet keskusteluntutkijat Helena Kangasharju ja Eeva-Leena Seppänen. Jatkan samaa linjaa. Kysymys keskustelunanalyysin ja kielitieteen suhteesta ei mielestäni liity pelkästään oppialakiistoihin sinänsä, vaan myös siihen miten näemme vuorovaikutuksen jäsenyisyyden liittyvän »kieleen» ja »kielioppiin» — ja päinvastoin. Ovatko esimerkiksi sellaiset vuorovaikutuksen perusrakenteet kuin vuorottelu ja vierusparit osa »kielioppia»?

Me keskustelunanalyytikot tutkimme monenlaisia asioita. Toiset keskittyvät tiettyihin kielellisiin aineksiin, aivan perinteisiinkin kieliopillisiin kysymyksiin. Tarkastellaan vaikkapa tietyn aikamuodon tai tiettyjen pronomien toimintaa vuorovaikutuksessa. Tällöin usein ikään kuin lisäilläään perinteiseen kielioppiin ja osoitetaan tutuille aineksille uusia ja erilaisia tehtäviä. Toiset keskusteluntutkijat taas keskittyvät tietynlaisten toimintojen kuvaamiseen: tutkitaan vaikkapa kertomista, kysymysten esittämistä ja niihin vastaamista, samanmielisyyden ja erimielisyyden ilmaisemista. Jotkut taas lähtevät liikkeelle tietentyypin vuorovaikutuksen erityiskysymyksistä ja haluavat selvittää, millaista on vaikkapa terapian vuorovaikutus tai lääkärin ja potilaan vuorovaikutus. Näissä viimeksi mainituissa tapauksissa ollaan jo kauempana perinteisistä kielitieteellisistä kysymyksistä; tutkitaan sitä, miten puhujat yhdessä rakentavat merkityksiä, vuorovaikutusta ja siihen liittyviä identiteettejä. Kaikki nämä eri lähestymistavat ovat tarpeellisia ja tukevat toisiaan. Väittäisin myös, että kaikki tutkivat vuorovaikutuksen kielioppia. Kaikkien keskustelunanalyytikkojen on näet lähdettävä samoista periaatteista. Vuorovaikutusta — ja kieltä siinä — tarkastellaan nimenomaan toimintana. Ei tarkastella yksittäisiä lauseita tai lausumia, vaan vuoroja ja toi-

mintoja osana laajempia kokonaisuuksia. Vuorovaikutus ei ole pelkästään kielellistä, vaan myös ei-kielellistä: sellaiset keinot kuin tauot, katse, eleet ja nauru kuuluvat yhtä lailla merkitysten rakentamiseen kuin aikamuodot, pronominit ja erilaiset syntaktiset kuviot.

Keskustelunanalyttisen tutkimuksen myötä myös kielitieteilijöille onkin noussut kokonaan uudenlaisia tutkimuskohteita. Esiin ovat nousseet myös sellaiset kielelliset ainekset, joita ei perinteisesti ole juuri tarkasteltu. Paras esimerkki lienee dialogipartikkelit, sellaiset kielenaineokset kuin *mm* tai *joo* ja *nii(n)*, joita esimerkiksi Marja-Leena Sorjonen on väitöskirjassaan tarkastellut. Lisäksi vuorovaikutuksen analysointi pakottaa myös lingvistin tarkastelemaan ei-kielellisiä aineksia — vuoroja ja toimintaa tarkastellessa katseita ja nauruja ei voi ohittaa, tai analyysi jää puolinaiseksi. Muistettava on myös, että vuorovaikutuksen jäsenytyneisyys jo itsessään on oma tutkimuskohteensa. Kaikki tämä kuuluu keskustelunanalyttiseen tutkimukseen ja mielestäni vuorovaikutuksen kielioppiin. Kyse voi siis yhtäältä olla kieliopin tarkastelusta vuorovaikutuksessa ja toisaalta vuorovaikutuksen omien lainalaisuuksien tarkastelusta. Ja vielä siitä, miten nämä kietoutuvat yhteen. Tällaiset kysymykset ovat monimutkaisia — ei ihme, että kaikki ei ole vielä selvillä.

Tutkiessaan yhtäkin keskustelunainesta, onpa kyseessä sitten pronomini tai partikkeli tai jokin ei-kielellinen aines kuten nauru, tutkija joutuu kysymään ja analysoimaan monen tason kysymyksiä. Liikkeelle lähdetään niistä vuoroista, joissa aines tai rakenne esiintyy, mutta siihen ei voi pysähtyä. Seuraava kaavio esittelee niitä eri tasoja, joilla analysoija voi joutua tutkimuksen kuluessa liikkumaan:

kielellinen / ei-kielellinen aines
vuoro / toiminto
sekvenssi

keskustelun kokonaisrakenne
vuorovaikutuksen laji
(kahden / monen hengen;
puhelin- / kasvokkaiakeskustelu;
arkikeskustelu / institutionaalinen)
kulttuuri / yhteiskunta

Jos tutkii yksittäistä kielellistä tai ei-kielellistä ainesta vuorovaikutuksessa, huomio kohdistuu tietysti ensin niihin vuoroihin ja toimintoihin, joissa aines esiintyy. Aines voi kenties muodostaa myös oman vuoronsa (kuten esimerkiksi *joo* tai nauru). Vuoro täytyy kuitenkin tarkastella osana toimintajaksoa, sekvenssiä. Merkitystä voi olla myös sillä, millaisessa kohdassa keskustelua sekvenssi esiintyy; tietynlaiset sekvenssit voivat ehkä esiintyä vain tietynlaisissa kohdissa keskustelua (esimerkiksi tervehdykset vain keskustelun alussa). Keskustelun kokonaisrakenne, sen sekvenssit ja vuorot taas voivat riippua keskustelun lajista; joillakin institutionaalisilla keskusteluilla voi olla hyvinkin vakiintuneita kokonaisrakenteita, arkitilanteissa rakenne voi olla huomattavankin väljä. Keskustelun lajien piirteet ja keinot voivat vielä vaihdella eri kulttuureissa.

Kaikki nämä tasot voivat tulla siis yhdenkin aineksen tarkastelussa merkitykselliseksi. Mielestäni kaikki kaavion tasot ovat myös — ainakin potentiaalisesti — nähtävissä vuorovaikutuksen kielioppina. Tutkija voi lähteä liikkeelle myös kaavion toisesta päästä; analysoidessaan sitä, miten vaikkapa suomalainen lääkäri-potilas -vuorovaikutus toimii, tutkija joutuu palaamaan myös yksittäisiin kielellisiin ja ei-kielellisiin keinoihin ja miettimään, miten niiden avulla vuorovaikutusta rakennetaan.

Jos tarkastelun kohteena on jokin tietty kielellinen tai ei-kielellinen aines, liikkeelle siis lähdetään vuoron ja toiminnon tasolta: katsotaan, millaisissa keskustelun kohdissa aines esiintyy. Omassa työssäni esimer-

▷

kiksi havaitsin, että potilaat nauravat usein tietyntyyppisissä keskustelun kohdissa: esimerkiksi osana sellaisia puheenvuoroja, joissa jotenkin ongelmallistetaan lääkärin neuvoa tai ohjetta (*Mul ei oikee oo varaa semmosee; Mä yritin mut ei se oikeen onnistunut*). Tässä huomataan heti, että ollaan jo siirrytty yhdestä vuorosta sekvenssiin: täytyy siis tarkastella sitä, millaisiin toimiin vastataan nauraen; millaisissa vastauksissa neuvoihin nauretaan; onko poikkeuksia; millaisia erilaisia vastausvaihtoehtoja neuvoihin on ylipäättään olemassa. Yhtä vuoroa täytyy tarkastella vaihtoehtojen paradigmaa vasten.

Sekvenssien tarkastelussa kysymykseksi muodostui myös se, onko nauraminen luonteeltaan mukaan kutsuvaa: jos potilas nauraa, nauraako lääkäri mukana; jos lääkäri nauraa, yhtyykö potilas nauruun. Useinhan ajatellaan, että nauru on nimenomaan yhdessä tehtävää toimintaa, ja monesti nauru todellakin voi toimia vastaanottajalle merkinä siitä, että nyt sopii sinunkin nauraa. Kaikki naurut eivät kuitenkaan ole tällaisia. Esimerkkinä mainitsemisani tapauksissa, joissa potilaat nauraen ongelmallistavat lääkärin direktiivejä, nauru ei ole luonteeltaan kutsuvaa. Jos potilas naureskelee rahaongelmilleen, jotka ovat esteenä hoitoon, lääkäri ei naura mukana, eikä hänen sopsisikaan. Kysymykseksi nousee tällöin: milloin sitten voi nauraa naurajan mukana? Vastaus ei ole yksiselitteinen, vaan esiin nousee monenlaisia muuttujia, esimerkiksi se, millaisille asioille nauraja nauraa. Tutkimassani aineistossa sellaiset naurun aiheet, jotka ovat stereotyyppisesti humoristisia ja tavalla tai toisella kaukana käsiteltävästä vaivasta ovat helpompia yhteisen naurun aiheita kuin sellaiset, joissa esitetään ongelmia naureskellen tai vastustetaan tai ongelmallistetaan toisen tekemisiä. Huomasin myös, että keskustelun kokonaisuutensa osoittautui oleelliseksi sen suhteen,

nauretaanko yhdessä vai erikseen. Yhdessä nauramiset sattuvat todennäköisemmin erilaisiin konsultaation suvantokohtiin kuin keskelle suullista tai fyysistä tutkimusta. Suvantokohdat ovat tyypillisesti siirtymää vaiheesta toiseen: esimerkiksi suullisesta fyysiseen tutkimukseen. Näissä keskustelun virta yleensä katkeaa ja tekee mahdolliseksi esimerkiksi sen, että tuodaan esiin joitakin ei-medikaalisia aiheita. Yhdessä nauramiset myös helposti sijoittuvat erilaisen jaksojen ja topiikkien loppuun. Naurun tutkimuksessa täytyi siis tarkastella myös konsultaatioita kokonaisuutena.

Tähänkään ei kuitenkaan voi pysähtyä. Esiin nousee myös kysymys siitä, millä tavoin lääkärin ja potilaan kohtaamiset ovat erityisiä vuorovaikutustilanteita: millä tavoin ne eroavat tavallisista arkisista keskusteluistamme tai toisenlaisista institutionaalista tilanteista, vaikkapa oikeussali-istunnoista tai terapiasta. Oman työni kohdalla kiinnostavaksi nousi se epäsuhta, joka valitsee lääkärin ja potilaan naurujen määräsä: potilaat nauravat huomattavasti useammin kuin lääkäri. Huomiota herätti myös se, että suurin osa nauruista on yksinnauruja. Ovatko nämä piirteet tyypillisiä medikaaliselle vuorovaikutukselle, vai laajemmin institutionaaliseen vuorovaikutukselle? Samantyyppisiä tuloksia institutionaalista keskustelusta ovat saaneet ainakin Candace West ja Viveka Adelswärd omista tutkimuksissaan. Ratkaisematta on vielä se kysymys, onko yksin nauraminen harvinaisempaa tavallisissa arkikeskusteluissa — niitä ei ole tämän kysymyksen suhteen vielä systemaattisesti katsottu. Vielä kiinnostaa kulttuurinkin taso esimerkiksi sen suhteen, ovatko naurun säännöt samanlaisia kulttuurista toiseen: nauretaanko samoille asioille ja samanlaisissa keskustelunkohdissa.

Tutkiessaan yhtäkin ainesta tutkija siis joutuu peilaamaan ajatuksiaan ja analyysse-

jaan monella tasolla. Mielestäni keskusteluanalyytikon tuleekin tutkia ja miettiä kaikkia näitä tasoja: on tutkittava, miten tietynlaiset toimet rakennetaan syntaktis-leksikaalis-kieliopillisesti ja myös ei-kiielellisesti; on tutkittava millaisia toimintajaksota syntyy — millaisia ovat odotuksenmukaiset ja -vastaiset reaktiot kutsuihin, vitseihin, kohteliaisuuksiin; on tutkittava miten keskustelut kokonaisuutena rakentuvat ja miten nämä rakentumisen tavat ovat samantyyppisiä tai erilaisia erityyppisissä tilanteissa. Kulttuurienvälinen vertailu voi perustua vain kaikkien näiden tarkalle tutkimukselle. Yhdessä työssä kaiken tämän käsittely on tietysti vaikeaa, mutta tutkimus onkin nähtävä nimenomaan kasautuvana prosessina. Keskusteluanalyytisen tutkimuksen voi-kin nähdä kumulatiivisena vuorovaikutuksen kielipin tutkimusprosessina.

Pohtiessaan keskusteluanalyysin tulevaisuutta uudella vuosituhanella Emanuel Schegloff, yksi keskusteluanalyysin kehittäjistä, muistuttaa siitä, että keskusteluanalyysin tutkimuskohteena on vuorovaikutus itsessään. Schegloff on huolissaan siitä, että keskusteluanalyytinen tutkimus käsittelee nykyään usein tiettyjä vuorovaikutustilanteita, erityisesti institutionaalisia sellaisia, ja pyrkii vastaamaan niiden erityiskysymyksiin. Tällainen tutkimus ei hänen mukaansa yleensä pysähdy miettimään, mitä tutkimus kertoo vuorovaikutuksesta yleisemmin. Lainataan keskusteluanalyysilta, muttei tuoda mitään takaisin. Schegloffin ajatus on kärkevä, mutta osin varmastikin paikkansapitävä. Meidän keskusteluanalyytikkojen tulisi pitää huolta siitä, että tutkimustietomme kumuloituu: että vertailemme, tuomme tuloksiamme yhteen ja mietimme asioita myös laajemmassa perspektiivissä. Naurun tarkastelu lääkärin ja potilaan vuorovaikutuksessa tuo tietoa tietynlaisesta tilanteesta ja sen erityispiirteistä. Samalla se kuitenkin luo mahdollisuuden naurun

samantyyppiseen tarkasteluun muissakin tilanteissa. Tutkimukseni antaa välineitä arvioida uudelleen niitä löydöksiä, jotka koskevat tavallista arkikeskustelua ja toisaalta vertailupohjan muiden institutionaalisten tilanteiden analyysiin. Ovi on siis ainakin raollaan yleisemmällekin tarkastelulle.

*

Työni on siis empiirinen tutkimus yhdestä vuorovaikutuskeinosta ja sen käytöstä tietyssä vuorovaikutuksen lajissa, lääkärin ja potilaan kohtaamisissa. Työni kuvaa sitä, miten me ihmiset toimimme, miten käytämme vuorovaikutuskeinoja ja sillä tavallamme asetumme erilaisiin tilanteisiin ja rooleihin, tässä tapauksessa lääkäriksi ja potilaaksi. Onko tällaisella työllä sitten käytännön merkitystä? Voisiko työni avulla muuttaa lääkärin ja potilaan tapaamisia »paremmiksi»? En tiedä. Itse en osaa enkä halua pukea tutkimustuloksiani »ohjeiksi» lääkäreille ja potilaille. Kuitenkin uskon, että analysoimalla ihmisten toimintaa ja yrittämällä ymmärtää sitä — mikä lienee meidän humanistien perustehtävä — ja toisaalta lukemalla tällaisia analyyseja, tulemme tietoisemmiksi niistä asioista, joita teemme: onpa kyse sitten siitä, miten toimimme ystävien tai perheen kesken, tai siitä, miten toimimme lääkärin vastaanotoilla lääkäreinä ja potilaina. Tällainen oman ja toisen toiminnan havaitseminen ja ymmärtäminen on avain asioiden muuttamiseen, mikäli niitä halutaan muuttaa. Sellaista, jota ei tunneta, on vaikeampi mennä muuttamaan — ainakaan menestyksekkäästi. Vuorovaikutus yleensäkin on luonteeltaan sellaista, että kaikki osaamme sitä tehdä noudattaen hyvinkin monimutkaisia sääntöjä, mutta silti emme helposti pysty noita sääntöjä nimeämään tai kuvailemaan. Kuvittelemme usein toimivamme eri tavoin kuin oikeasti toimimme. Tällöin ajatuksemme vuorovaiku-

tuksen kulusta ja toimintatavoista voivat olla hyvinkin stereotyyppisiä. Tätä heijastaa myös se tietty naiivius, joka monien vuorovaikutusoppaiden ja -konsulttien puheista kuultaa; annetaan yksinkertaisia ohjeita vuorovaikutuksen muuttamiseksi, tyyliin »pidä aina pidempi tauko kuin olit ajatellut» tai »naura enemmän». Jokainen joka on vuorovaikutuksen tarkkaan tutkimuk-

seen perehtynyt, tietää, että tällaiset ohjeet ovat kestäättömiä. Vuorovaikutuksen tutkimus näyttää lopultakin sen, miten monimutkaista ja hienovireistä sekä arkinen että institutionaalinen vuorovaikutuksemme on. Väitöskirjani onkin myös tutkimus vuorovaikutuksen monimutkaisuudesta ja siitä taidokkuudesta, jolla ihmiset tätä monimutkaisuutta käsittelevät. ■

MARKKU HAAKANA *Laughing matters. A conversation analytical study of laughter in doctor-patient interaction.* Painamaton väitöskirja.

Suomen kielen laitos, PL 3 (Fabianinkatu 33), 00014 Helsingin yliopisto
Sähköposti: markku.haakana@helsinki.fi

KLISEYTYMINEN ERÄÄSSÄ MAKROKONTEKSTISSA

—
ULLA JÄPPINEN

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
ÅBO AKADEMISSA
26. MARRASKUUTA 1999

Kielestä puhuttaessa *klisee*-nimitystä on yleisimmin käytetty tyylin arviointiin, jolloin se on ollut useimmiten negatiivisesti leimaava termi. On sanottu, että kliseitä käytetään henkisen laiskuuden vuoksi ja ne voivat olla vaaraksi ajattelulle ja kasvatukselle. Toisaalta on esitetty käsityksiä, joissa kliseen käsitteeseen ei ole liitetty negatiivista arvovarausta. Esimerkiksi kansanrunouden tutkimuksissa kliseiksi on sanot-

tu runoissa toistuvia rakenne-elementtejä. Kirjallisuudessa kliseitä on voitu käyttää tyyllillisen tehon aikaansaamiseksi. Nykyään katsotaan, että kieli on luonteeltaan intertekstuaalista. Sanojen lisäksi kielenkäytössä voivat toistua myös sanoja laajemat ilmauskokonaisuudet. Pentti Saarikoski kirjoittaa suomantamansa Odyseian esipuheessa:

Homeerisia runoja ei voitu luoda, ennen kuin oli luotu runomitta ja valmiit formulat, lauseet jotka olivat runoilijan välineet; hän ei operoinut sanoilla niin kuin kirjoittava runoilija. Hänellä ei ollut sanavarastoa vaan lausevarasto;